

НАЦІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР У ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДУХОВЕНСТВА У КИЇВСЬКІЙ ТА ФІНСЬКІЙ ЄПАРХІЯХ в XIX столітті

Тривале співжиття українців і фінів в межах Російської імперії спричинило поодинокі контакти між цими двома народами. Певну роль у цьому процесі відіграло і церковне життя. Так, у 1808 р. мільйони православних прихожан українських губерній дізналися про приєднання Фінляндії до володінь дому Романових. Після зачитування маніфесту про цю подію священники згідно синодального указу служили урочистий молебень, по закінченню якого цілий день мав лунати церковний дзвін¹. Траплялися також випадки взаємодії і в сфері практичної діяльності. У архівному фонді київської духовної консисторії зберігається листування київського митрополита Арсенія (Москвіна) з фінським генерал-губернатором, котре свідчить, що в 1865 р. миряни порівняно багаті Київської єпархії збирали кошти на спорудження Успенського кафедрального собору у Гельсінкі². Цей храм і зараз височить над містом і є окрасою центральної частини фінської столиці.

Етнорелігійний фактор відіграв певну роль у ставленні держави до церковного життя православних приходів як у Фінляндії, так і в українських єпархіях, зокрема, у Київській³. Скасування унії, ослаблення католицьких впливів і невисокий рівень національної свідомості українського населення Київщини зумовив перетворення величезної в минулому Київської митрополії на рядову єпархію імперії. Православні приходи Великого князівства Фінляндського перебували в особливому становищі. У церковному відношенні вони довгий час належали до Санкт-Петербурзької єпархії. Проте враховуючи їх віддаленість від російської столиці, нечисельність і розпорошеність між величезною кількістю лютеранських фінських приходів та могутні шведсько-католицькі впливи, російське самодержавство проводило тут гнучку політику. У Фінляндії було створене Виборзьке духовне правління, котре підлягало не столичному митрополитові, а місцевим органам влади, що зумовлювало максимально можливу в рамках Російської імперії ступінь автономії церковного життя. Лише в 1893 р. у Великому князівстві з'явився свій архієрей з титулом архієпископа Виборзького і Фінляндського. Відкриття окремої кафедри мало підняти престиж православної церкви в очах переважно лютеранського фінського населення і водночас прискорити процес приведення місцевого церковного життя до загальноросійських взірців. З цією метою нововисвячений фінський архієпископ мав підлягати вже столичній духовній і світській владі.

Помітно відрізнялася і політична лінія держави щодо регламентації освітньої діяльності православного духовенства у Київській та Фінській єпархіях. В українських губерніях було зроблено кілька спроб в наказовому порядку завести початкові приходські школи ще в першій половині XIX ст. Проте всі вони закінчувалися майже безрезультатно, оскільки наштовхувалися на цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних причин. Серед них найчастіше в рапортах благочинних священників вказуються небажання українських кріпаків віддавати дітей до школи через зайнятість господарськими справами, протидію польських поміщиків, котрі ще довго домінували в краї і далеко не всі розуміли потребу в освіті селян, нестачу коштів, приміщень, палива тощо⁴. Ясна річ, що в подібних умовах освітня діяльність духовенства не могла обійтися без підтримки держави. Утримання приходських православних і лютеранських шкіл повністю лягало на плечі податкоплатників і в Фінляндії. Саме цю обставину дослідники вважають головним гальмом у поширенні початкової освіти у Великому князівстві Фінляндському⁵.

Напередодні реформи 1861 р. у Київській єпархії спостерігалася досить сумна картина церковно-парафіальної освіти. На 1854 р. в Уманському повіті було 6 приходських шкіл, в Радомишльському – 2, в Канівському – жодної. Не кращим було становище і в інших місцевостях Київщини⁶. Крім того, частина цих шкіл існувала лише на папері.

Бурхлива епоха 60-х років XIX ст. спричинила кардинальні реформи в усіх галузях державного життя Російської імперії. Добре розуміли в Петербурзі і те, що освіта не може надалі перебувати в такому жалюгідному стані. На Київщині влада спочатку прагнула зберегти контроль православного духовенства за початковою освітою. Генерал-губернатор О.Васильчиков хибний напрямок світської освіти на Київщині вбачав в тому, що вчителями тут були “особи, не підготовлені до цього звання, і в основному поляки з місцевої шляхти”⁷. Тобто рушієм освітнього процесу стала не так очевидна потреба в навчальних закладах, як необхідність протидії польським впливам.

Не менш складні завдання стояли перед російською владою і у Фінляндії. Лютеранська церква вимагала від фінів уміння читати, оскільки воно було необхідним для вивчення “Євангелія” та ознайомлення з духовною літературою. Саме тому серед фінів-лютеран неграмотних було небагато порівняно з їхніми православними співвітчизниками⁸. У переважній більшості середніх навчальних закладів панувала шведська мова викладання, яку місцеві реакціонери-шведомани прагнули впровадити і в початкову школу. Подібні загрози спонукали самодержавство до рішучих кроків в освітній галузі.

Поштовх справі було надано київським митрополитом Ісидором (Нікольським), котрий, не вникаючи в політичні тонкощі, відразу ж відгукнувся на таємну пропозицію генерал-губернатора О.Васильчикова і видав у кінці серпня 1859 р. розпорядження духовництву єпархії, у якому говорилося, щоб “у всіх містах і селах, де немає шкіл, вони були відкриті у будинках священників, якщо не буде інших приміщень”⁹.

Першу в єпархії мережу постійних шкільних закладів було відкрито білоцерківським священником П.Г.Лебединцевим. Він, зробивши спробу зібрати гроші з білоцерківців через шинок, знайшов досить оригінальне джерело прибутків. Він скликав бенкет для білоцерківської шляхти, на якому польські пани-католики робили досить щедрі пожертвування на заснування шкіл для своїх православних хлопів. Цьому сприяв авторитет священника серед місцевих магнатів Браницьких, який він здобув своєю широкою освіченістю і бездоганним володінням польською мовою. Подібним шляхом чимало священників єпархії намагалися знайти спільну мову з власниками своїх приходжан. На приходські православні школи робили пожертви навіть католицькі ксьондзи. Відбувалося все це при повній відсутності фінансування з боку держави, у якій православна церква законом проголошувалася “первенствующей”.

Чотири перші школи у Білій Церкві відкриті ще до кінця 1859 р., стали добрим прикладом для наслідування. У червні 1860 р. їх в єпархії стало вже 885 і ця кількість невпинно зростала. Не набагато відставали і сусідні українські єпархії, а у Великоросії справа просувалася набагато повільніше. У цей час у Костромській єпархії було 12 шкіл, у Саратовській – 3, в Тульській – 1, в Сибірській – жодної¹⁰.

Давати відсіч впливам католицизму Росія збиралася традиційним шляхом “обрусіння” окраїн. Але цей процес наштовхнувся на слабкий, але зростаючий, опір українофільства і фіноманства відповідно в українських єпархіях та у Фінляндії.

У Великому князівстві Росія і надалі поводила себе обережно. Насамперед це виявилось у активній, але тимчасовій підтримці впровадження фінської мови у початкове приходське навчання. Фінські селяни проявляли у цьому питанні дивовижну активність, посилаючи з цього питання депутації до імператора, котрі він поблажливо приймав. Імперія була зацікавлена у витісненні шведської мови, а тому довгий час лояльно ставилася до численних акцій фіноманів. 70-ті роки XIX ст. стали роками “боротьби за фінську школу”¹¹. Проте перемогли місцеві реакційно-аристократичні кола на чолі з бароном К.Котеном, котрі відстояли перевагу шведської мови в освіті. Це спричинило різке скорочення учнів фінського походження і новий виток сеймової боротьби, котрий закінчився поразкою шведоманів. Учні фінських початкових шкіл дістали можливість отримувати освіту рідною мовою. Заборона друкувати книги фінською мовою, видана ще в 1850 р., не стосувалася духовної літератури Фінляндії¹². Тому православна приходська освіта тут не стала інструментом русифікації і зберігала чимало самобутніх рис. “Высочайшее постановление об обучении детей в православных сельских приходах Финляндии”, видане 5 березня 1883 р., законодавчо обумовило рівноправність фінської мови зі шведською в галузі початкової освіти. Тим же православним священникам, котрі не володіли рідною мовою фінів, рекомендувалося її вивчити.

Зовсім іншим було ставлення самодержавства до використання української мови в церковному житті. Валуєвський циркуляр 1863 р., як відомо, розповсюджував свої заборони і на духовну літературу. Навчальна програма, опублікована в єпархіальному віснику, однозначно обумовлювала суто російське початкове навчання¹³. Повчання, спрямовані проти “местного наречия простонародья”, можна було в той час зустріти і в інших виданнях Київської єпархії. “Вчитель народно-російський повинен сприяти об’єднанню, а не розмежуванню наших національних інтересів; повинен в міру своїх можливостей, турбуватися про злиття народних мас <...> в народ, що має одну душу і серце, одну мову і релігію” – рекомендував священству єпархії І.Еремич¹⁴. Тут же він закликав “не розплоджувати барвистої говірки” і порівнював із комедіантом того священника, котрий це робить, “наслідуючи провінціалізм”.

Проте далеко не всі духовники дотримувалися такої думки. Тривала станова замкнутість духовенства, скасована в 1869 р., мала наслідком формування величезних священницьких родів, у багатьох з яких міцно трималися місцеві церковні традиції. Як свідчать численні архівні документи, велика частина духовенства розмовляла зі своїми мирянами рідною мовою і рельєфно відчувала свою спорідненість з “крестьянами малороссийской породы” (такий термін тоді вживався у метричних книгах). Траплялися і пастирі, котрі і з митрополитами-росіянами не соромилися говорити по-українськи. Подібна “впертість” частини православного духовенства викликала у місцевої влади підозру в “ополяченості” українських священників. Київському генерал-губернаторові О.Безаку навіть спало на думку запропонувати обер-прокуророві Синоду проект виселення духовенства Київщини разом із сім’ями у великоросійські губернії, замінивши місцевих пастирів великоросами. “Перша особа” Південно-Західного краю ставила в вину українському духовенству знання польської мови і підозрювала його в таємній підтримці поляків¹⁵. Проте невідомий

рецензент цього проекту детально спростував усі підозри і звинувачення генерал-губернатора, зокрема, заявивши, що “знання Безаком мови французів ще не доводить, що він офранцузився”¹⁶. Проект виселення так і не було здійснено.

У цей час приходська освіта у Київській єпархії набирала все більшого розмаху. На вересень 1861 р. тут було 1260 шкіл, а в тому ж місяці 1863 р. – 1370¹⁷. Міністерство народної освіти також вирішило відкрити школи, які б підпорядковувалися безпосередньо йому. Спочатку їх заснування планувалося лише там, де ще не було приходських навчальних закладів. Але оскільки в єпархії вже існували цілі повіти, де не було жодної парафії без школи, то інспектор народних училищ Тулов почав силоміць перетворювати парафіяльні школи на міністерські. Митрополит скаржився губернаторові, проте безрезультатно. У свою чергу Синод прийняв виклик міністерства і вирішив не поступатися, наділивши владику Арсенія (Москвіна) інструкцією – як діяти у випадках суперництва шкіл двох відомств¹⁸.

Генерал-губернатора дратувала ця непокірність духовного відомства. Переконавшись, що і “в міністерських школах вже звилася собі гніздо хохломанія”, він вважав, що не можна залишати без нагляду світської влади і заклади церковно-приходської освіти, оскільки українофільство помічено вже було і серед духовного стану¹⁹. Саме тому київському владиці з Петербурга запропонували проект злиття шкіл двох відомств, створений митрополитом Литовським і Віленським Йосипом. Проте Арсеній (Москвін) відповів, що визнає литовську систему освіти “для українського народу в межах генерал-губернаторства Київського рішуче шкідливою”²⁰. Подібні пасажи в донесенні архієрея-росіянина не на жарт стурбували обер-прокурора Синоду. Він надіслав київському митрополиту записку “О движении умов в малороссийском крае” і свої коментарі до неї, у яких переконував митрополита, що необхідно негайно протидіяти поки що несерйозній загрозі українофільства, поки вона не стала чимось вагомим. “Ваша влада і Ваша сила – чинить що і як вам завгодно – я мовчу” – покорився долі київський владики в березні 1863 р.²¹ Після тривалих “консультацій” в Санкт-Петербурзі він змушений був зробити розпорядження духовенству Київської єпархії, котре зобов’язувало його пильно стежити за розповсюдженням в народі українських книжок і не дозволяти їх використовувати в приходських школах без архієрейської цензури. А коли ще на початку 60-х років харківські українці зібрали гроші на 6 тисяч букварів, котрі були надруковані по-українськи російськими літерами, то чиновники з Головного управління цензури разом із шефом жандармів “порекомендували” митрополиту відхилити цей щедрий подарунок для шкіл Київської єпархії²².

Свавільне відбирання приміщень церковно-приходських шкіл чиновниками від міністерства народної освіти за допомогою мирових посередників та станових приставів спричинило зменшення кількості парафіяльних навчальних закладів. Лише у 1884 р. було врегульовано стосунки між школами двох відомств, що відразу призвело до різкого зростання числа церковних шкіл порівняно з міністерськими. Російська церковно-приходська школа, як і світська, була тим “дивним місцем, в якому одному тільки в цілому селі і розмовляють на незрозумілій мові”²³. Край на той час залишався переважно аграрним і сфера застосування набутих знань російською мовою була надзвичайно вузькою. А тому в учнів українських сіл нерідко виникали труднощі в навчанні, пов’язані з неправильними семантичними і предметними асоціаціями, викликаними навчанням російською мовою²⁴. Такі знання швидко забувалися і рівень грамотності на Київщині залишався набагато нижчим, ніж в цілому по імперії, хоча за кількістю церковно-приходських шкіл у 90-х роках Київська єпархія знову займала перші місця в державі. “Вся маса тих, хто закінчував школу, неминуче зливалася в загальну безграмотну масу, не піднімаючи загального рівня її розвитку” – так характеризують ситуацію сучасні дослідники²⁵. Це призводило до того, що учні не знали добре ні своєї, ні російської мови і породжувало “огидний жаргон”, котрий можна було все частіше почути в українських селах²⁶.

Варто зазначити, що функції “обрусительства” були дещо відмінними у церковно-приходських та міністерських навчальних закладах. У перших навчання починалося з вивчення не російської, а церковно-слов’янської, яку учні чули у церковному хорі і під час богослужіння. До речі, переважно церковно-слов’янською служилося і у фінських храмах, хоча тут чимало піснеспівів виконувалося і фінською.

Крім того, церковно-приходська освіта давала учням елементарні поняття про традиційні для українського народу християнські цінності, що, зокрема, сприяло збереженню традицій, пов’язаних з православною обрядовістю. Врешті-решт, малозрозумілість російської мови у школі пробуджувала у частини мирян потяг до освіти рідною мовою. Про необхідність її запровадження у церковне життя неодноразово висловлювалися і єпархіальні священники в місцевих духовних часописах. Тому було видано цензурну заборону обговорювати питання необхідності української мови в церковно-приходській освіті українських єпархій²⁷.

Тобто, національно-релігійний фактор відіграв значну роль як в освітній діяльності православного духовенства Київської та Фінської єпархій, так і у визначенні ставлення Російської держави до місцевих потреб населення. Опір фінів у національно-релігійному питанні був надзвичайно сильним і досить організованим. За визначенням одного сучасника-росіянина, фіни “не можуть перевернути в своїх головах думки про панівне становище у них православної церкви, котре належить їм за законодавством імперії”²⁸.

Проте навіть порівняно невелика частина здавна православних фінів рішуче вимагала початкової освіти рідною мовою. На відміну від українофільського руху, основною соціальною силою якого була інтелігенція, у Фінляндії активно виявили свою національну свідомість усі прошарки населення. Це й зумовило різну міру урядових обмежень у церковній та національній галузях. Певна гнучкість політики не відвернула політичних катаклізмів початку ХХ ст. і не змогла врятувати від розвалу могутню Російську імперію.

¹Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 127. – Оп. 362. – Спр. 40. – Арк. 1 – 3.

²Там само. – Оп. 876. – Спр. 315. – Арк. 2 – 5.

³Деякі аспекти цієї проблеми розглянуто нами в одній з попередніх публікацій. Див.: Перерва В.С. Російське самодержавство і церковне життя Київської та Фінської єпархій ХІХ ст. (порівняльний аналіз) // Етнічна історія народів Європи. Випуск 6. – К., 2000. – С. 90 – 93.

⁴ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 998. – Спр. 7. – Арк. 3 – 8.

⁵Суни Л.В. Очерк общественно-политического развития Финляндии в 50 – 70-е годы ХІХ века. – Ленинград, 1979. – С. 106 – 107.

⁶ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 998. – Спр. 8. – Арк. 26 – 42.

⁷Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 690. – Арк. 102.

⁸Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. – СПб., 1902. – Т. XXXV^А (70). – С. 947.

⁹ІРНБУВ. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 690. – Арк. 103.

¹⁰Рункевич С.Г. и др. Русская церковь в ХІХ в. // История православной церкви в ХІХ в. – М., 1998. – Т. 2. – С. 648.

¹¹Суни Л.В. Вказ. праця. – С. 215.

¹²Осмо Юссила, Сеппо Хентиля и др. Политическая история Финляндии. – М., 1998. – С. 35.

¹³Программа для церковно-приходских школ Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1864. – № 12. – С. 388 – 391.

¹⁴Ив. Эремич. О предмете и методе пастырского собеседования с простолюдинами // Руководство для сельских пастырей. – 1862. – № 14. – С. 441.

¹⁵Російський державний історичний архів у м.Санкт-Петербурзі (далі – РДІАСПб). – Ф. 796. – Оп. 205. – Спр. 349. – Арк. 74 – 76.

¹⁶Там само. – Арк. 82.

¹⁷ЦДІАК – Ф. 127. – Оп. 961. – Спр. 187. – Арк. 6 – 36.

¹⁸Там само. – Оп. 998. – Спр. 34. – Арк. 1 – 2.

¹⁹РДІАСПб. – Ф. 796. – Оп. 205. – Спр. 349. – Арк. 53.

²⁰Там само. – Арк. 30 зв.

²¹Там само. – Арк. 37.

²²Там само. – Оп. 205. – Спр. 351. – Арк. 3 – 3 зв.

²³Ушинский К.Д. Педагогическая поездка по Швейцарии // Собрание педагогических сочинений. – СПб., 1875. – С. 379 – 380.

²⁴Див. напр.: Ефименко А.Я. Малорусский язык в народной школе.// Южная Русь. – Т. II. – С. 223 – 224; Будяк Ю. Записки учителя// Літературно-науковий вісник. – 1911. – Т. 54. – С. 218; Прокопович В. Народная школа и родной язык на Украине// Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 23 – 25.

²⁵“Українське питання” в Російській імперії (к. ХІХ – початок ХХ ст.): В 3-х частинах. – К., 1999. – Частина 1. – С. 133.

²⁶Гринченко Б.Д. На беспросветном пути. Об украинской школе. – К., 1907. – С. 96 – 97.

²⁷ЦДІАК. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 292.

²⁸Бердников І. О протестантском и православном приходе в Финляндии. – СПб., 1908. – С. 24.